Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Медицина және денсаулық сақтау факультеті
Эпидемиология, биостатистика және дәлелді медицина кафедрасы

ДӘРІС 2

Ауыз қуысы денсаулығының әлеуметтік детерминанттары және коммерциялық детерминанттар

Пән: Пациент және қоғам

Лектор:
Абдрахманова Зинат Батырхановна
Эпидемиология, биостатистика және дәлелді медицина кафедрасының доценті
Медицина және денсаулық сақтау факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, 2026

Сабақтың мақсаты және күтілетін нәтижелер

МАҚСАТЫ

Ауыз қуысы денсаулығына әсер ететін әлеуметтік және коммерциялық детерминанттарды, олардың әсер ету тетіктерін және оларға бағытталған саясат пен араласуларды түсіндіру.

Күтілетін нәтижелер: сабақ соңында білім алушы...

1. денсаулықтың әлеуметтік детерминанттары ұғымын анықтайды;
2. Дальгрен–Уайтхед моделі бойынша детерминанттар деңгейлерін сипаттайды;
3. ауыз қуысы денсаулығының құрылымдық және аралық детерминанттарын атайды;
4. коммерциялық детерминанттардың (қант, темекі, алкоголь индустриясы) әсер ету жолдарын түсіндіреді;
5. детерминанттарға бағытталған саясат шараларына мысал келтіреді.

Денсаулықтың әлеуметтік детерминанттары

- **Анықтама (ДДСҰ):** адамдар туатын, өсетін, өмір сүретін, жұмыс істейтін және қартаятын жағдайлар, сондай-ақ осы жағдайларды қалыптастыратын күштер мен жүйелер.
- **Маңызы:** денсаулықтың едәуір бөлігі медициналық көмектен тыс факторлармен анықталады.
- **«Себептердің себебі»:** тіс жегісінің жақын себебі — қант пен бактериялар, ал терең себебі — кедейлік, білім, тамақтану ортасы, саясат.
- **Стоматология үшін:** ауыз қуысы аурулары әлеуметтік жағдайға өте сезімтал — табысы төмен топтарда жиірек әрі ауыр.

Дальгрен–Уайтхед моделі (1991): детерминанттар деңгейлері

- **Өмір салты:** тамақтану, тіс тазалау, темекі, алкоголь.
- **Желілер:** отбасы, құрдастар, қоғамдастықтың әлеуметтік қолдауы.
- **Өмір сүру жағдайлары:** білім, жұмыс, тұрғын үй, ауыз су (фторлау), азық-түлік, медициналық көмекке қолжетімділік.
- **Макродеңгей:** экономикалық саясат, салықтар, нарықты реттеу, мәдени нормалар.

ДДСҰ тұжырымдамалық моделі: құрылымдық және аралық детерминанттар

Құрылымдық детерминанттар

- Саяси және әлеуметтік-экономикалық контекст
- Әлеуметтік жағдай: табыс, білім, кәсіп
- Жыныс, этнос, тұрғылықты жер (қала/ауыл)
- Әлеуметтік стратификация — теңсіздіктің негізі

Аралық детерминанттар

- Материалдық жағдайлар: тұрғын үй, тамақ, гигиена құралдары (тіс щеткасы, фторлы паста)
- Психоәлеуметтік факторлар: стресс, әлеуметтік қолдау
- Мінез-құлық: қант, темекі, гигиена
- Денсаулық сақтау жүйесі: стоматологиялық көмекке қолжетімділік

Коммерциялық детерминанттар: ұғымы

Анықтама

Жеке сектордың денсаулыққа әсер ететін өнімдері, тәжірибелері және саяси ықпалы (жағымды немесе жағымсыз).

Қант индустриясы

Қантты сусындар мен тәттілерді балаларға агрессивті маркетинг, арзан баға, кең қолжетімділік; ғылыми зерттеулер мен саясатқа ықпал.

Темекі және никотин өнімдері

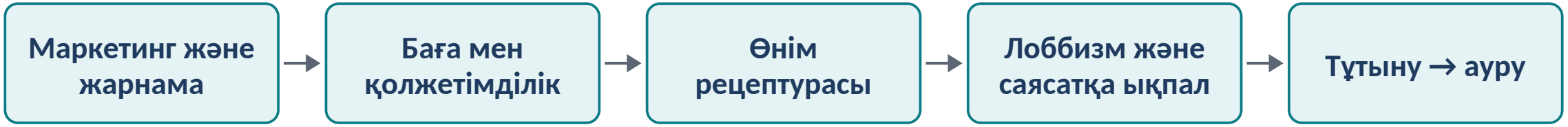
Пародонтит, ауыз қуысы обыры; электрондық темекі мен насвайдың жастар арасында таралуы.

Алкоголь

Ауыз қуысы мен жұтқыншақ обырының қауіп факторы; темекімен синергиялық әсер.

FDI (2023): коммерциялық детерминанттар — ауыз қуысы аурулары ауыртпалығының маңызды, бірақ жиі ескерілмейтін драйвері.

Коммерциялық детерминанттардың әсер ету жолдары

- **Маркетинг:** балаларға бағытталған жарнама, мультфильм кейіпкерлері, мектептердегі сауда автоматтары.
- **Өнім:** «жасырын» қант (йогурттар, шырындар, жармалар), үлкен порциялар.
- **Саясатқа ықпал:** салықтарға, таңбалауға, жарнаманы шектеуге қарсылық; «жеке жауапкершілік» дискурсы.
- Нәтижесінде жеке «дұрыс таңдау» қиындайды — сондықтан тек денсаулыққа үйрету жеткіліксіз.

Қант және ауыз қуысы денсаулығы: дәлелдер мен ұсынымдар

- **Еркін қанттар** — тіс жегісінің негізгі және алдын алуға болатын себебі; қаупі тұтыну мөлшеріне де, жиілігіне де байланысты.
- **ДДСҰ ұсынымы:** еркін қанттарды тәуліктік энергияның 10%-ынан төмен, ал мүмкіндігінше 5%-ынан төмен тұтыну.
- **Ортақ қауіп факторы тәсілі (Sheiham & Watt, 2000):** қантты азайту тіс жегісін, семіздікті және 2 типті қант диабетін бірге төмендетеді.
- **Қант салығы:** бірқатар елдерде (мысалы, Ұлыбритания, Мексика) қантты сусындарға салық сусындардағы қант мөлшері мен тұтынуды азайтқан.
- **Қосымша шаралар:** балаларға жарнаманы шектеу, мектептерде қантты сусындарды сатуды шектеу, «алдыңғы бет» таңбалауы.

Детерминанттарға бағытталған араласу деңгейлері

Деңгей	Мысал шаралар	Әсер ауқымы
Саясат / заңнама	Қант салығы, жарнаманы шектеу, суды фторлау, темекіге қарсы заңдар	Бүкіл популяция; теңсіздікті азайтады
Орта	Мектептердегі салауатты тамақтану, тегін ауыз су, фторлы пастаның қолжетімділігі	Топтар, қоғамдастықтар
Денсаулық сақтау жүйесі	Балаларға тегін профилактика, фтор лагы, фиссураларды герметизациялау	Пайдаланушылар
Жеке адам	Гигиенаға үйрету, тамақтану бойынша кеңес	Жеке; ресурсы бар адамдарға көбірек тиімді

> *«Жоғары ағыс» (upstream) шаралары «төменгі ағыс» (downstream) шараларына қарағанда теңсіздікті тиімдірек азайтады.*

Қорытынды, бақылау сұрақтары және әдебиеттер

Негізгі тұжырымдар

- Ауыз қуысы денсаулығы әлеуметтік жағдайларға тәуелді — «себептердің себебі».
- Дальгрен–Уайтхед моделі детерминанттарды жеке деңгейден макродеңгейге дейін көрсетеді.
- Коммерциялық детерминанттар (қант, темекі, алкоголь) маркетинг, баға және саясат арқылы әсер етеді.
- Тиімді шаралар — саясат пен орта деңгейіндегі «жоғары ағыс» араласулары.

Бақылау сұрақтары

1. Денсаулықтың әлеуметтік детерминанттарына анықтама беріңіз.
2. Дальгрен–Уайтхед моделінің деңгейлерін стоматологиялық мысалдармен түсіндіріңіз.
3. Коммерциялық детерминанттар дегеніміз не? Мысал келтіріңіз.
4. Неліктен тек денсаулыққа үйрету ауыз қуысы теңсіздіктерін азайтуға жеткіліксіз?

Ұсынылатын әдебиеттер: 1. FDI World Dental Federation. Social and commercial determinants of oral health. Policy statement, 2023. 2. WHO. World report on social determinants of health equity. Geneva: WHO, 2025. 3. WHO. Global oral health status report. Geneva: WHO, 2022.